

İbn Haldun Sosyolojisinde Tasavvuf Düşüncesi

*¹Ümmet Erkan

*¹Bartın Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, Türkiye
 uerkan@bartin.edu.tr

Geliş Tarihi: 2017-03-01 Kabul Tarihi: 2017-05-15

Öz

Tarihsel olguları sebep-sonuç ilişkisi içerisinde, ampirik verilere dayanarak açıklamaya çalışan İbn Haldun önemli bir tarih felsefecisi ve toplumbilimcidir. İbn Haldun Mukaddime isimli kitabında toplumların yükselme ve çöküşünde etkili olan unsurları incelemiştir. 14. Asrın İslam coğrafyasında çeşitli karışıklıklar içinde olduğu bir dönemde, tasavvuf ve selefilik arasındaki gerilimlere şahit olan İbn Haldun, bir toplumbilimci ve din bilgini olarak kendi görüşlerini dile getirmiştir. Bu makalede İbn Haldun'un Mukaddime ve Şifäü's-Sail isimli eserlerinde tasavvuf ilmine bakış açıları analiz edilmeye çalışılacaktır. Bu iki eserde ortaya konan ortak ve farklı bakış açıları incelenerek bugün İslam Âlemi'nde temel tartışma konularından biri olan tasavvufun hem dini ilimler içindeki hem de tarihsel ve toplumsal konumu tartışma konusu yapılacaktır. Zahir ve batın diyalektiğinde tasavvuf ilminin dayandığı temel referans noktaları, birey ve toplum diyalektiğinde toplumsal kurumlara ve değerlere etkisi incelenmeye çalışılacaktır.

Anahtar kelimeler: İbn haldun, tasavvuf, sosyoloji, din, umran

Sufism In Ibn Haldun Sociology

*¹Ümmet Erkan

*¹Bartın University, Faculty of Arts, Department of Sociology, Turkey
 uerkan@bartin.edu.tr

Received date: 2017-03-01 Accepted date: 2017-05-15

Abstract

İbn Haldun who tries to express the historic phenomenon by the relationship of reason and result based on empiric data is an important philosopher of history and sociologist. He studied the facts of societies' rising and collapsing in his book "Mukaddime". İbn Haldun who witnessed the tension between Sufism and Salafism uttered his thoughts as a sociologist and a theologian in 14th century. In that time there were variety of chaos in slam Geography. In this article, Ibn Haldun's viewpoint to Sufism in Mukaddime and Şifäü's Sail will be analysed. By examining the similar and the different viewpoints in these two books, Sufism's place among Islamic Sciences and the historic and social position which is one of the basic point at issues in Islam will be disgusted. Basic reference points of Sufism in zaheer dialectics and the West, the effect to social institutions and values in the dialectics of individual and society will be examined.

Keywords: İbn haldun, sufism, sociology, religion, umran

Giriş

İbn Haldun Ortaçağ İslam düşüncesinin yetiştirmiş olduğu önemli bir tarih felsefecisi ve sosyal tarihçidir. Umran bilimi adın verdiği bilimle tarihsel olguları çeşitli nedenlerle etkileşim içinde açıklamayı deneyen İbn Haldun, *Mukaddime*'de devletlerin yükselmesi

ve bozulmasının nedenlerini ampirik verilere dayalı bir tarih anlayışı ile çözümlemeyi denemiştir. Onun toplumsal çözümlemelerinde kullandığı temel kavramlar; "asabiyet", "umran", "bedevilik", "hadarilik"tir.

İbn Haldun sosyal çözümlemelerinde basit ve sade yaşamı savunmuştur. J. J. Rousseau'nun

toplum yaşamının insanın iyi olan doğasını bozduğu düşüncesi gibi İbn Haldun da şehir hayatına karşı bedevi yaşamı öne çıkarmıştır. Ona göre güçlü asabiyet bağlarına sahip bedevi toplumlar; cesur, bedence güçlü, akrabalık bağlarına önem verirler. Şehir hayatı insanın iyi olan doğasını bozmuş, cesaret ve kuvvet azalmıştır. Aynı çözümlenmeyi tasavvuf alanına da taşıyan İbn Haldun'a göre ilk dönem sahabe, tabiin ve onu izleyen dönemde dini yaşam samimiyet, içtenlik, dünya nimetlerinden uzak durma amacına yönelik olmuştur. Zaman içinde dünyaya meyiletme artmış, lüks ve israf temel ihtiyaçların yerini almıştır. Bu dönemde toplumsal bir muhalefet sergileyen sûfiler giydikleri gösterişsiz abaları ile dönemin din anlayışını eleştirmişlerdir. Tasavvuf ilk dönem Müslümanları için yaşanan bir durumken zaman için kendi terminolojisi ile bir ilme dönüşmüştür. Kendine özgü toplumsal pratikleri, kurumları ve toplumsal işlevleri yerine getirmiştir.

Toplumsal çözümlenmelerinde genellikle zahiri/batini diyalektiğini kullanan İbn Haldun, tasavvufla ilgili görüşlerinde de bu diyalektiğe yaslanır. Fıkıh, hadis, siyer, kalam gibi zahiri ilimler ayet ve hadislerin zahiri yönlerini incelerken, kalpte yaşanan özel bir hal, manevi bir durum olan tasavvuf batini ilimlere örnektir. Tasavvufun dini ibadetleri kemale erdirmeye, özünü kavrama, inancı kalbe yerleştirme amacıyla olduğunu savunur. Mücahedeyi üç bölüme ayıran İbn Haldun, takva mücahedesini her Müslüman için gerekli görür. Amacı dini bütünleştirmek, kemal erdirmek olan istikamet mücahedesini ise peygamberlere farz, ümmete meşrudur. Keşf ve ittilaya dayanan mücahede ise mekruh ve zararlıdır. Bu yolda çeşitli tehlikeler vardır. Ayrıca bu mücahede dünyadan bütünüyle uzaklaşmayı ve bir tür ruhban hayatı gerektirdiği için İslam'ın özüne, peygamberin sünnetine uygun değildir. Şatahat yani sûfinin vecd halinde dilinden dökülen bazı dine aykırı ifadeleri Muakaddime'de mazur görür. Bunun zahiren anlaşılamayacağını savunur.¹ Şatahat halinde söylenenlerin normal durumda söylenenler gibi değerlendirilemeyeceğini, bunu söyleyen kimselerin özel hallerde yaşadıkları deneyimlerden etkilendiklerini

¹ İbn Haldun, **Mukaddime II**, Çev. Halil Kendir, Yeni Şafak Kültür Armağanı, 2004, Ankara, s. 681. * Yrd. Doç. Dr. Bartın Üni. Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü Öğretim Üyesi

belirtir. Şifau's Sail isimli eserinde tavrı daha keskinleşir. Şatahatı reddeder.

İbn Haldun sûfinin kalbini temizleyerek, dünya nimetlerinden uzak durarak manevi bir yükselme yaşayacağını ve metafizik sahada özel bilgilere ulaşabileceğini savunmuştur. Ona göre peygamberler de bu tür bilgilere sahiptir. Peygamberlerin bilgileri kesin bir bilgi iken velilerin gördükleri konusundaki yanlış durumları vardır. Özellikle Şii kaynaklarda yaygın olan hulul, mehdilik, kutub gibi inançları da İbn Haldun reddeder. Kendisi sûfi bir deneyim yaşamasa da yaşadığı dönemde Mağrip ve Endülüs, Mısır-Memlûklü bölgesindeki tasavvuf deneyimlerinden etkilenmiş ve bu tür deneyimleri olumlamış, aşırılıkları ise eleştirmiştir. Tasavvufla ilgili görüşlerini Mukaddime dışında "Şifau's Sail" isimli eserinde dile getirmiştir. Bu eserde "marifet ve hakikat adı verilen tasavvufi, sırf ve ledünni bilgileri tahsil etmek ve sûfiyâne bir hayat yaşamak için yol gösteren rehber bir şeyhe ihtiyaç var mıdır, yoksa bahis konusu hususlar yetkili sûfiler tarafından yazılan eserleri ve bu eserleri anlamak için yazılan muteber şerhleri okumak suretiyle tahsil edilebilir mi?" sorusunun yanıtını aramış, tasavvufla ilgili görüşlerini dile getirmiştir.²

Dinsel yaşamın önemli bir parçası olan tasavvuf özellikle selefi akımlarla olan mücadelesinde bugün de İslam dünyasında önemli bir toplumsal olgu olma işlevini sürdürmektedir. "Köklü terbiye araçları sayesinde toplumsal tasavvuru, gündelik hayatı, manevi referansları belirleme gücüne ve araçlarına sahip oldukları için de doğrudan toplumsal yapıyı ve kültürü önemli ölçüde şekillendirmekte ve etkilemekte"³ olan tasavvuf şüphesiz önemli bir toplumsal olgudur. Tarihsel bir kimliği, kendine özgü bir musiki, manevi bir terbiye, edebiyat, sanat ve mimariye sahip olan tasavvuf birey ve toplumun kimlik ve medeniyet algısı üzerinde önemli bir etkiye sahiptir. Bu nedenle din kurumunun önemli bir alt bileşeni olan tasavvuf düşüncesi ve bunun toplumsal yapı ile etkileşimi önemli araştırma konularından birisidir.

² İbn Haldun, **Tasavvufun Mahiyeti Şifau's Sail**, Haz. Süleyman Uludağ, 2. Baskı, Dergâh Yayınları, 1998, İstanbul, s. 19.

³ Ali Öztürk, **Medeniyet ve Sosyoloji**, Elips Yayınları, 2014, Ankara, s. 100.

İbn Haldun'un tasavvuf konusundaki görüşleri bize bugün de İslami deneyimin bir parçası olan tasavvufun tarihsel derinliğini, diyalektik süreçleri, toplumsal, siyasal ve iktisadi boyutlarını anlama ve açıklamaya yardım edecektir. Bu açıdan bu çalışmada İbn Haldun'un toplumsal değişmeyi dayandırdığı sosyolojik görüşleri, onun sosyal tarihçiliği ve tasavvuf olgusunu ele alış ve değerlendirmesi inceleme konusu yapılacaktır.

İbn Haldun'da Sosyolojik Düşünce

732/1332 yılında Tunus'ta doğan ve 808/1406 yılında Kahire'de vefat eden İbn Haldun, siyasi hayatında da önemli yükselme/düşmeler yaşamış, Endülüs, Mağrip ve Mısır arasında yaptığı seyahatlerle bu bölgelere ilişkin eşsiz gözlemlerde bulunmuştur.⁴ İbn Haldun vezirlik, kadılık, müderrislik, şeyhlik, elçilik gibi çeşitli görevlerde bulunmuştur. Bir gemi kazasında ailesini, veba salgını nedeniyle anne ve babasını kaybetmiştir. Sevenleri kadar onu sevmeyen ve eleştirenler de olmuştur. İbn Haldun, tarihsel olguları ele alış tarzı, toplumların tabi olduğu yasaları bulma isteği ve bunları ele alırken kullandığı objektif yöntemi ile çağının çok ilerisinde bir düşünürdür. İbn Haldun, sosyal olaylar üzerine kafa yoran, teorik olduğu kadar ampirik çalışmalar yapan bir İslam düşünürüdür. Onun için doğuda ve batıda ilk tarih filozofu ve sosyolojinin ilk habercisi denilebilir.

En önemli eseri olan Mukaddime'de toplumların coğrafya, iklim, iktisadi faktörlerin etkisi altında nasıl değiştiğini incelemiştir. Ona göre tarih ilmi; "dünya toplumu ve uygarlığı olan insan toplumundan ve bu toplumun gerçekleri arasında yer alan yabancılık ve barbarlık, medenilik ve uygarlık, asabiyet, bazılarının diğer bazıları üzerinde kurduğu değişik şekillerdeki hâkimiyetler ve bu hâkimiyetlerden doğan hükümdarlıklar, devletler ve bunların derecelerinden haber verir."⁵ İbn Haldun tarih yazımında objektif ilkelere uyulmadığı, dönemin iktisadi, sosyal, bilimsel ve teknik koşullarının gözetilmediğini savunmuştur. Sosyal olguları da kendine has bir doğası olduğunu savunan İbn Haldun,

toplumların yükseliş ve bozulmasındaki kuralları tayin etmeye çalışmıştır. Umran ilmi/sosyoloji adını verdiği bu ilim "daha önce başkaları tarafından söylenmemiş ve gündeme getirilmemiş, faydaları çok ve ancak derin araştırmalardan sonra ulaşılabilecek yeni bir düşüncedir."⁶

İbn Haldun insanın doğası gereği sosyal bir varlık olduğu düşüncesi ile Aristoteles'i takip eder. Ona göre bunun nedeni güvenlik, beslenme, barınma gibi çeşitli toplumsal ihtiyaçların ancak bir toplumsal işbölümü içinde karşılanabilmesidir. "Eğer insanlar birbirleriyle yardımlaşmasalar, ne hayatlarını devam ettirmek için beslenme ihtiyacını karşılayabilirler, ne de kendilerini savunabilirler."⁷ Coğrafya ve iklimin toplum yaşamı üzerindeki etkilerini de inceleyen İbn Haldun, dünyayı yedi iklim bölgesine ayırır. Bunlar içinde yaşamaya en elverişli üç, dört ve beşinci kuşakta "mutedil" insanların yaşadığını belirtir. "İklimi mutedil olan bu kuşaklarda yaşayan insanlar, iklimin kendilerine sağladığı şartlardan dolayı, diğer insanlardan daha mükemmel durumdadırlar. Evleri, giyecekleri ve uğraştıkları sanatlar en uygun özelliklerdedir."⁸ İklimin sadece insanların fiziki koşullarını değil düşünce ve inançlarını da etkilediğini savunan İbn Haldun, peygamberliğin bu bölgelere gelmesini de coğrafya ve iklime bağlar.

İbn Haldun sosyolojisinde bedevi/hadari diyalektiği önemli bir yer tutar. İbn Haldun bedevi kelimesini "çöl ve sahralarda göçebe olarak yaşayan Araplar"⁹ için kullanır. Genel anlamda ise hangi ırka ve nerede yaşamış olursa olsun yeryüzünde ilk defa görülen kavimlerdir. Hadaret ise kültür ve medeniyet anlamına gelir. Genel olarak şehir hayatı manasında kullanılmıştır. İbn Haldun'un görüşlerinde bedevi ve hadari yaşamı ayıran temel ölçüler iktisadi koşullardır. Lüks, israf, aşırı tüketim, konfor gibi faktörler iki toplum yaşamı arasındaki farkları gösterir. Bedevi yaşamı övüp, hadari yaşamı kötüleyen İbn Haldun'un bu görüşleri yaklaşık 3 asır sonra Rousseau'nun; "toplumsal yaşama geçiş

⁴ İbn Haldun'un yaşamının ayrıntılı bir incelemesi için İbn Haldun, **Mukaddime I**, Haz. Süleyman Uludağ, 5. Baskı, Dergâh Yayınları, 2007, İstanbul, s. 15-54.

⁵ İbn Haldun, **Mukaddime I**, Çev. Halil Kendir, Yeni Şafak Kültür Armağanı, 2004, Ankara, s. 69.

⁶ İbn Haldun, *age.*, s. 72.

⁷ İbn Haldun, *age.*, s. 80.

⁸ İbn Haldun, *age.*, s. 116.

⁹ İbn Haldun, **Mukaddime I**, Haz. Süleyman Uludağ, s. 105.

insanın iyi olan doğasını bozar.”¹⁰ görüşleri ile paralellik göstermektedir. İbn Haldun hadari yaşamı şöyle eleştirmiştir: “Şehirli bu dünyanın nimetlerine aşırı meylettiklerinden, zevk ve eğlencelerle çok meşgul olduklarından ve şehvetlerini tatmin etmeye yöneldiklerinden zamanla nefisleri kirlenmiş ve bu kirlilik oranında da iyi ve hayırlı şeylerden uzaklaşmışlardır. Hatta utanma duyguları bile bitmiştir.”¹¹ Ona göre bedeviler, hadarilerden daha cesurdur. Onlar kendilerini koruyacak surlara sahip olmadıkları için sürekli tetikte olmak zorundadır.¹² Bedeviler asabiyet olarak da daha güçlüdür. Aralarında güçlü bir biz duygusu vardır. Siyasi örgütlenme de buna bağlı olarak bedevi toplumlarda istişareye bağlıyken hadari yaşamda hükümdara itaat zorunludur. Gelenek ve örf bağlılık yerini keyfiliğe bırakır.

İbn Haldun’un ikili toplum sınıflandırması sosyolojinin bilimsel bir kimliğe kavuştuğu 19. yüzyıl sonrasında da devam etmiştir. H. Spencer’in “askeri toplum-sanayi toplumu”, E. Durkheim’in “mekanik dayanışmalı toplum-organik dayanışmalı toplum”, F. Tönnies’in “cemaat-cemiyet”, Max Weber’in “geleneksel toplum-rasyonel toplum” ayrımları bunlardan bazılarıdır. Burada özellikle cemaat yaşamından övgüyle söz eden Tönnies’in görüşleriyle paralelliği söz konusudur. Tönnies’e göre cemaat yaşamında birey doğaldır, sıcak ve samimidir. Cemiyetlerde bu insan ilişkilerinin yerini soğuk, egoist, çıkara dayalı ilişkiler almıştır.¹³

Toplum yaşamını organizmacı bir biçimde ele alan İbn Haldun’a göre devletlerin kuruluş, yükselme ve çöküşünü belirleyen kesin kanunlar vardır. Ona göre devleti ayakta tutan biri maddi diğeri manevi iki faktör vardır. Asabiyet ve iktisat. Toplumsal birlik ve para. “Daha önce de söylediğimiz gibi devletin kurulması ancak asabiyet ile olur. Devletin kuruluşu için mutlaka, diğeri asabiyetleri hâkimiyeti altına alıp kendisine tabi kılacak güçlü ve toparlayıcı bir asabiyetin olması gerekir. Bu asabiyet, devlet başkanının aşireti

ve kabilesinin asabiyetidir.”¹⁴ Devlet başkanı güçlendikçe kendi asabiyetinden olanları tehlike olarak görür ve onları tasfiye yoluna gider. Bu mutlak bir güce ulaşma amacıyla yapılır. Sonunda lüks, israf ve tüketim artar. Bunun sonucunda asabiyet zayıflar. Ülkenin uzak kesimlerinden başlayan isyanlar merkeze kadar yayılır. En sonunda da devlet önce ikiye veya üçe bölünür ve parçalanır. Bazen de devlet asabiyeti kaybetmesine rağmen daha uzun süre yaşam sürebilir. İbn Haldun’a göre bunun nedeni o toplumun hükümdara olan bağlılığıdır. İsyân etmeyi düşünmezler. Kargaşa ve yıkımdan çekindikleri için hükümdarı desteklemeye devam ederler.

İbn Haldun sosyoloji görüşünde determinist ilkelere dayalı, organizmacı bir toplum tasavvurunda bulunmuş, toplumsal hayatı maddi (coğrafya, iklim, iktisat) nedenlere dayandırmış, toplumsal birliğin temeline (millet düşüncesinden çok daha önce) asabiyet kavramını yerleştirmiş, güçlü bir dayanışma ve işbirliğinin toplumu ayakta tutabileceğini öngörmüştür. O hikâyeci bir tarihçi gibi değil bir tarih felsefecisi, bir tarih sosyoloğu gibi davranmıştır.

İbn Haldun’da Tasavvuf Düşüncesi

İnsanın kemale ermesinin amacına yardım eden tasavvuf tarihsel süreçte kendi epistemelerini, cemaatini ve ontolojik düalizmini inşa etmiştir. Bu süreçte diğeri toplumsal kurumları da etkilemiş, insanın maddi ve manevi hayatında çeşitli toplumsal pratiklerin, referans noktalarının ana istinatgâhlarından birisi olmuştur. Manevi bir değerler manzumesi olarak iktisadi hayattan eğitime, eğitimden sağlık politikalarına, toplumsal yardımlaşma, şehir planlaması, sanat ve edebiyata kadar çeşitli alanlarda önemli etkiler meydana getirmiştir. Canatan’a göre tasavvuf, İslami ilimler içinde statik olmayıp tarihsel bir süreçte ve belirli bağlantı ve etkileşimlerle ortaya çıkmış ve gelişim göstermiştir. Tasavvuf önce bir pratik olarak ortaya çıkmış zaman içinde kendi kavram ve terminolojisini geliştirip bir teoriye kavuşmuştur. Bu sürecin sonunda ise bir kurum haline gelmiştir. Tasavvuf; tekke, zaviye, dergâh gibi alt bileşenlere ayrılmış bir toplumsal kurumdur.¹⁵ Öztürk, tasavvufu bir

¹⁰ Levent Ünsaldı & Ercan Geçgin, **Sosyoloji Tarihi Dünya’da ve Türkiye’de**, Heretik Yayınları, Ankara, 2013, s. 34.

¹¹ İbn Haldun, age., s. 163.

¹² İbn Haldun, age., s. 166.

¹³ L. Ünsaldı & E. Geçgin, age., s. 167.

¹⁴ İbn Haldun, age., s. 391.

¹⁵ Kadir Canatan, “Bir Beyan Biçimi Olarak Tasavvuf: Sosyolojik Bir İzah Denemesi”, VI. Tasavvuf Anabilim Dalı Koordinasyon Toplantısı

nefis ve gönül terbiyesi olarak tanımlayarak bunun İslam toplumunun derinliklerine kadar sirayet ederek, toplumsal kurumlar ve değerler üzerinde meydana getirdiği etkiyi ele almıştır.¹⁶

Dinsel yaşamın en önemli pratiklerinden olan tasavvufun toplumsal değerleri, örgüt ve kurumları etkilediği gibi onlardan da etkilenmiştir. Tasavvuf zahir/batın diyalektiğinde hem dini yaşamın hem de toplumsal hayatın ayrılmaz bir parçasıdır. İktisat, siyaset, kültür ve toplum alanlarında etkisi olan tasavvuf doğası gereği sosyolojik yani toplumsal bir olgudur.

İbn Haldun'a göre İslam deneyiminin önemli bir parçası olan tasavvuf, sonradan ortaya çıkmış bir ilim olarak temel amacı insanın ahlaki tekâmülü, kalbin temizlenmesi, ibadetlerin amacına uygun olarak yerine getirilmesi ve onlardan alınan hazzın arttırılması amacını taşımıştır. Tasavvuf; "masiva ile kalbi rabıtayı kesmek"tir.¹⁷ İbn Haldun tasavvuf konusundaki görüşlerini iki ayrı kaynakta dile getirmiştir. Bunlardan birisi Mukaddime'de diğeri ise "Şifaüs'sail"deki görüş ve düşünceleridir. Öncelikle Mukaddime'deki görüşleri ile başlamak istiyoruz.

İbn Haldun'a göre tasavvuf ilmi İslami ilimler içinde sonradan ortaya çıkmış bir ilimdir. Sahabe ve tabiin ve onları izleyenler tasavvufun özünü Allah'a yönelmek, dünya nimetlerinden uzak durmak, kanaatkâr bir yaşam sürmek olarak görmüştür. İbn Haldun'a göre ilk dönem Müslümanları tasavvufun amaçlarını yerine getirdikleri için ayrıca tasavvuf ilmine ihtiyaç duymamıştır. Hicri 2. asırdan sonra dünyaya yönelme artmış, ibadetlerdeki samimiyet, dünya nimetlerinden uzak durma yerini dünyevileşmeye bırakmıştır.¹⁸

Tasavvuf kelimesinin anlamını da sorgulayan İbn Haldun'a göre dönemin dünyevileşmesine bir tepki olarak yün, kaba elbiseler giyenlere

sûfi denildiğini belirtmiştir. Sûfilerin bu tavrı bir tür toplumsal muhalefettir. İbn Haldun'un bu konudaki görüşleri sosyolojik görüşleri ile uyum içindedir. Hadari yaşamın insanın iyi olan doğasını bozduğunu savunan ve bedevi yaşamın erdemlerinden söz eden İbn Haldun, tasavvufun, insanın manevi tekâmülü, ahlaki olgunlaşması, lüks ve tüketimden uzak durmasını sağlayan yönlerini yüceltir. Bir tür toplumsal asketizm gibidir. Max Weber'in "Protestan Ahlakı"nın¹⁹ andıran ve temele asketizmi koyan İbn Haldun'un görüşleri bir tür değer sistemi olarak toplumsal yaşam üzerinde de etkilidir.

İbn Haldun'a göre tasavvuf bir deneyimdir. Seyri sülük içerisinde insan özel haller yaşar. Farklı zikirler, vird, tefekkür ve mücadele ile belirli makamlara ulaşır. Tasavvuf bu yönüyle öznel bir deneyimdir. Her mürit bu deneyimi farklı yaşar. Bu nedenle tasavvufta farklı yol ve mezhepler ortaya çıkmıştır. Ona göre tasavvuf başlangıçta bir ilim değilken sadece yaşanan bir durumken zaman içinde bir ilme dönüşmüş, kendine ait bir terminoloji ve kavramsal bir içerik kazanmıştır.²⁰

İbn Haldun şeriat ilimlerini sınıflandırırken de epistemolojik bir düalizmi izler. Ona göre şeriat ilimleri iki kısımdır. Birinci kısmı fakihlere ve fetva ehline özgüdür. İbadet, adet ve muamelatla ilgili konuları kapsar. İkinci kısmı ise mücadele ve nefis muhasebesine dayanan tasavvuf ilmidir. İlimlerin gelişim sürecinde önce fıkıh, kelam, tefsir alanında kitaplar yazılmıştır. Mutasavvıflar da kendi yollarını anlatan kitaplar kaleme almıştır. Muhasibi'nin "Er-Riaye", Kuşeyri'nin "Er-Risale" ve Sühreverdi'nin "Avarifü'l Mearif"i bu türden eserlerdir. Sonra Gazali iki ilmi birleştirmiştir. Tasavvuf sadece yaşanan bir durumken Gazali sayesinde zahir ve batın ilimlerinin bütünleştiği bir ilim haline gelmiştir.²¹

İbn Haldun sûfilerin gaypten haber verme, bazı sırlara vakıf olma, keramet gösterme gibi özel bazı yeteneklere sahip olabileceğini kabul eder. Ona göre bunun nedeni sûfilerin bedensel haz ve lezzetlerden uzak durup, zikir ve mücadele ile nefislerine galip gelmeleri ve böylece ruhi

ve Toplum Bilim/Sosyoloji ve Tasavvuf Çalıştayında Sunulan Bildiri, Karabük Üniversitesi, Tasavvuf Anabilim Dalı, Karabük, 30 Eylül-1 Kasım 2006.

¹⁶ Ali Öztürk, age., s. 100-101.

¹⁷ İbn Haldun, *Tasavvufun Mahiyeti Şifaü's Sail*, s. 6.

¹⁸ İbn Haldun, *Mukaddime II*, s. 669.

¹⁹ Max Weber, *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhunu*, Çev. Milay Köktürk, Bilgesu Yayıncılık, İstanbul, 2011.

²⁰ İbn Haldun, age., s. 670.

²¹ İbn Haldun, age., s. 671.

tekâmülle birlikte insana ölümden sonra görünen bazı bilgilerin bu dünyada görülebilmesidir. “Ruh şuhut haline geçince maddi algılar perdesi ortadan kalkar ve onun zatından olan nefsin vücut bulması tamamlanır. .. O zaman ruh, Rabbanî bağışlara, ledünni ilimlere ve ilahi sırlara nail olur ve zâtı en üst ufuk olan melekler ufkundaki hakiki yapısına yaklaşır.”²² Bu olağanüstü durumların hedeflenen bir amaç olmadığını, bu süreçte ortaya çıkan durumlar olduğunu da belirtir.

Ona göre tasavvufun olmazsa olmaz kısımlarından biri istikamettir. İstikamet üzere olmayanların yaşadığı özel haller (büyü ve sihir gibi) dine uygun değildir. İstikamet üzere olmayanların hali görüntüyü eğri büğrü gösteren aynalar gibidir. Ayna ancak düz ve pürüzsüz olursa yani sûfî istikamet üzere olursa gördüğü ve yaşadığı şeyler doğru olur.²³ İbn Haldun’a göre sonra gelen sûfiler yaşadıkları özel durumlar, manevî sırlardan söz etmeye başladılar. Fakat bu halleri yaşamayanlar onları anlayamadı. Bazı fetva ehli onların bu durumlarını reddetti. Bazıları kabul etti. Ona göre bu durumlar ancak yaşayarak anlaşılabilir türdendir.

İbn Haldun daha sonra “Vahdeti Vücut” görüşlerini ele almıştır. Felsefeyi tehlikeli olarak gören²⁴ İbn Haldun vahdeti vücut hakkındaki düşüncesinin gerisinde felsefi etkiler olduğunu savunur. Bu konuda Mukaddime’de daha ortodoks bir tutum izleyen İbn Haldun, Şifâü’s Sail’de daha katı bir tutum takınır. Kutup kavramını değerlendirirken bunun Şii kaynaklı olduğunu, bunun dini bir dayanağı bulunmadığını savunur.²⁵

İbn Haldun Şifâü’s Sail isimli eserini bütünüyle tasavvufa ayırmıştır. Tasavvufun dini bir temeli olup olmadığını, sınırlarını, tasavvufta bir şeyhe ihtiyaç duyulup duyulmayacağını ele almıştır. Bu sorular o dönemde ilim adamları arasında tartışma konusu olmuştur. Kendisinden böyle bir fetva istenmemesine ve kendisi bir sûfî olmamasına rağmen bu sorulara cevap olarak bir kitap kaleme almıştır. Bu kitabın önemi sûfî deneyimine dışarıdan bakabilmesi ve onun dini dayanaklarını iyi biliyor olmasıdır.

İbn Haldun Şifâü’s Sail’de tasavvufun doğuşu ile ilgili benzer görüşleri paylaşmıştır. Ona göre başlangıçta müstakil bir ilim olmayan tasavvuf zaman içinde bir ihtiyaç olarak doğmuştur. Dinin zahiri ve batın diyalektiğini iyi bilen ve bu konudan gafil olmayan ilk dönem Müslümanlarından sonra dine olan ilgi azalmış, ibadetler sadece basit tekrarlara dayalı, içi boş bazı takrirlere dönüşmüştür. Dünya sevgisi artmıştır. Bütün bunlara muhalif kalan sûfiler dinin batın tarafına dikkat çekmeye çalışmıştır.

İbn Haldun’un tasavvuf düşüncesinin temel kavramlarından biri “mücadele” kavramıdır. Aşırı çaba gösterme anlamına gelen mücadeleyi üç kısma ayırmıştır. Birincisi gayesi takva olan mücadeledir. Bunun amacı Allah’ın çizdiği helal ve haram sınırlarına uymaktır. Şüpheden uzak durmak, ibadetleri sadece Allah has kılmak, kalbini saflaştırmak amacındadır. İkincisi gayesi istikamet olan mücadeledir. “Bu mücadeleden maksat nefsi düzeltmek ve bütün hattı hareketlerinde itidal üzere olmasını temin etmektir.”²⁶ Böylece güzel ahlak sahibi olunur. Burada nefse hoş gelenlerin zıddı takip edilerek nefsin arzu ve isteklerine muhalefet edilir. Böylece nefis üzerinde bir etki alanı yaratılır. Bunun ilk şartı irade, ikinci şartı ise riyazettir. Üçüncü mücadeledenin amacı ise keşif ve ittidadır. “Bundan maksat, beşeri sıfatların mahvolması, mücadele ve riyazetle bedeni kuvvetlerin muattal hale gelmesi, bunun neticesinde çile çeken müride ölümden sonra hâsıl olan şeylerin veya ona yakın hususların vaki olması, sonra hicaplar kalksın, âlemlerin ve ilimlerin esrarı bütün açıklığıyla tecelli etsin diye Rabbanî latife ile haklar hizasında durmasıdır.”²⁷ Bu mücadeledenin şartları ise takva ve istikamet üzere olmaktır. İlk iki aşamayı geçemeyen mürit bu aşamaya varamaz. Gerekli olan üçüncü şey ise âlim ve fazıl bir şeyhtir. “Bu zatın; mücadele şekillerini tecrübe etmiş, Allah’a giden yolu kat etmiş, kendisi ile Hak Teâla arasında bulunan hicaplar zâil olmuş ve kalbine nur doğmuş olması lazımdır. Böyle bir mürşit bu yolun ahvalini bilir, yolun sarp ve engelli kısmında müridini merhale merhale geçirir, böylece mürit Rabbanî rahmete nail olur, keşif

²² İbn Haldun, age., s. 671.

²³ İbn Haldun, age., s. 672.

²⁴ İbn Haldun, age., s. 757.

²⁵ İbn Haldun, age., s. 677.

²⁶ İbn Haldun, *Tasavvufun Mahiyeti Şifâü’s Sail*, 131.

²⁷ İbn Haldun, age., s. 132.

ve ittıla mertebesine ulaşır.”²⁸ Dördüncü şartı ise dünyadan bütünüyle uzaklaşmak, el etek çekmek, halvete girmektir. Beşincisi ise sağlam bir irade sahibi olmaktır.

İbn Haldun’a göre tasavvuf ilmi başlangıçta takva mücahedesiydi. Sonra sûfiler iyi ve doğru kimselerin yönlendirmesi ile istikamet mücahedesine yöneldiler. Bunun ötesine geçmeye çalışan mutasavvıflar keşif mücahedesini peşinde koştu. Tasavvuf ikinci ve üçüncü mücahede için kullanılmaya başlandı. Daha sonra bunların hükmüne değinen İbn Haldun’a göre birinci mücahede bütün Müslümanlar için farzı ayındır. İkinci mücahede peygamberlere farzı ayın, ümmet için meşrudur. Üçüncü mücahede ise mekruh ve mahzurludur. Çünkü İslamiyet bir çeşit ruhbanlık anlamına gelen bu yaşam biçimini reddetmiştir. İslam peygamberi sahabeyi böyle bir yaşamdan men etmiştir. Bu rahiplerin yaşadığı keşif yaşamını andırmaktadır. Onlar da buna dayanamayıp sapmıştır. “Kaldı ki bu yol sakınılması gereken engel ve tehlikelerle dolu bir yoldur.”²⁹

İbni Haldun’a göre birinci mücahede için bir şeyhe ihtiyaç yoktur. Bu bilgi kitaplardan da öğrenilebilir. Elbette bu bilgileri aktaran hocaların olması, onlara uygulamalı olarak göstermesi ilmin tam olmasını sağlar. İkinci mücahede için bir şeyhe ihtiyaç vardır. “Çünkü nefsin huylarını bilmek, kalbin gizlice renkten renge girişini kavramak güçtür, tedavi yollarını ve çarelerini bulmak zordur.”³⁰ Keşif ve ittıla mücahedesinde ise bir şeyhe bağlılık farz ve zaruridir. Burada daha önce benzer deneyimleri yaşamış, tehlikeleri bilen, nefsin ve şeytanın oyunlarına karşı uyanık, ilim ve hikmet sahibi bir şeyhe ihtiyaç vardır. Böyle bir şeyh olmadan kişi çeşitli tehlikelere karşı savunmasız kalır. Burada şeytanın oyuncağı olmak, aklını yitirmek veya daha ağır zorluklarla karşı karşıya kalma durumu vardır. Bu yolun tehlikelerinden dolayı İbn Haldun, bu mücahede için onaylamamıştır. Bunların amacının dünya hayatında Allah’ı görmek, onun güzelliklerini temaşa etmekte olduğunu söyler.

İbn Haldun “vahdeti vücut” ve “vahdeti mutlaka” görüşlerinde ise burada daha sert bir

tutum izler. Felsefe ve diğer dini etkilere açık olduğunu düşündüğü bu konu ile uğraşan İbn Arabi, İbn Seb hakkında ağır ithamlarda bulunmuştur. Onlar Kuran ve sünnetle açık olan yolun aksine hareket etmişlerdir. “...içi açık küfür ve bidatlarla dolu kitaplar yazmışlardır.”³¹ Bu kitaplar hakkındaki hükmü ise kitapların ya yakılması veya mürekkepleri okunmayacak bir biçime getirilerek imha edilmesidir. “Zira sapık ve bozuk akidelerin yok edilmesi dinin maslahat ve çıkarlarına tamamıyla uygundur. Bu sebeple umumun zararını önlemek için bu nevi kitapların yakmak devlet adamlarının vazifesidir. Yanlarında bu çeşit kitap bulunan kimseler yakılması için kitapları görevlilere vermekle mükelleftirler.”³²

Uludağ’a göre Mukaddime’de şatahat gibi konularda müsamahakâr bir tutum takınan İbn Haldun’un, burada katı bir tutum sergilemesinin nedeni, Mukaddime’de tasavvufu bir sosyal olgu olarak ele alması, Şifau’s Sail’de ise dini bir hüküm vermeye çalışmasıdır. Mukaddime’de bir sosyal bilimci gibi davranırken, Şifau’s Sail’de bir müftü makamındadır.³³

İbn Haldun’un tasavvuf konusundaki görüşlerinin dönemin koşullarından etkilendiğini, onun bir orta yol bulmaya çalıştığını, zahir-batın diyalektiğine uygun, hem kitabi hem de kalbi bir ilmi kabul etmeye hazır olduğunu söyleyebiliriz. İbn Haldun, batın olmadan zahirin anlaşılamayacağını çeşitli yerlerde ifade etmiştir. Fakat batın konusunda da dikkati elden bırakmamış, aşırı uçlara, bidat ve sapkınlıklara karşı uyanık olmuştur. Kuran ve sünneti burada ölçü koyarak Ortodoks İslam yolundan ayrılmamaya çalışmıştır.

Sonuç

İbn Haldun, İslam düşüncesinin fetret dönemine girdiği bir zamanda ortaya çıkmış büyük bir tarih felsefecisi ve sosyal bilimcidir. Geç keşfedilmiş, çağında anlaşılammıştır. Sosyoloji bilimi henüz nüve halinde bile değilken toplumsal değişimin kurallarını tespit etmeye çalışmıştır. Bu kuralları doğa yasaları gibi değişmez görmüş, bunları bilmenin geleceğe ilişkin öngörülerde

²⁸ İbn Haldun, *age.*, s. 134.

²⁹ İbn Haldun, *age.*, s. 148.

³⁰ İbn Haldun, *age.*, s. 176.

³¹ İbn Haldun, *age.*, s. 29.

³² İbn Haldun, *age.*, s. 67-68.

³³ İbn Haldun, *age.*, s. 27.

bulunmayı sağlayacağını düşünmüştür. Toplumsal olayları maddi nedenlere dayandırmış, iklim, coğrafya, iktisadi koşulların toplumların örgütlenme biçimi, yükseliş ve düşüşleri üzerinde etkili olduğunu savunmuştur. Bedevi-hadari toplum diyalektiğini merkeze aldığı toplum sınıflandırmasında, toplumların doğal hali olan ve üstün meziyetleri ihtiva eden bedeviliğin erdemlerinden söz etmiş, şehir hayatının insanın iyi olan doğasını bozduğunu, siyasi katılım ve istişareyi yok ettiğini söylemiştir. Devletlerin yükselme ve düşüşünde diğer önemli bir faktör olarak asabiyet kavramını görmüştür. Toplumsal bilinci yüksek tutan, bir tür akrabalık bağı olan asabiyet, bedevi toplumlarda yüksek, şehir hayatında ise düşüktür. Asabiyet kavramı modern dönemde millet kavramına dönüşmüştür. Dağılan toplumsal bütünü bir arada tutmanın çözümü olarak görülmüştür.

İbn Haldun tasavvufu ile ilgili görüşlerinde Kuran ve sünnete aykırı olmayan, bidat ve hurafelerden uzak bir yol izlemeye çalışmıştır. Tasavvufun amacının ahlaki olgunlaşma, güzel ahlak, iyi bir Müslüman olma, ibadetlerden zevk alma, kalbi ihtiyaçları karşılama amacıyla görmüştür. Tasavvuf ilk dönem Müslümanları için yaşanan bir durumken zaman içerisinde (sosyolojik görüşüne uygun olarak) bozulma başlamış, iktisadi koşullarda başlayan düzelme, insanların bilinçlerini de etkilemiş, samimiyet azalmıştır. Azalan bu samimiyete karşı, Müslümanları uyanık olmaya çağıran sûfiler yün ve kaba abalar giyerek toplumsal bir muhalefette bulunmuşlardır. Tasavvuf bir tür dünya-ahiret dengesinin bozulmasına yönelik bir tepki hareketi olarak düşünülmüştür.

İbn Haldun şeri ilimleri sınıflandırırken de sürekli düalist bir tutumla diyalektik bir yol izlemiştir. Zahir-batın diyalektiğinde bu ikisini ayrılmaz iki parça olarak görmüştür. İbadetlerin biri zahiri bir batını iki amacı vardır. Namaz sadece bedenini bazı hareketleri taklit etmesi değil ruhun ve kalbin de bu amaca uygun davranmasıdır. İbn Haldun'un anlattığı tasavvufun esasında İslam'ın ayrılmaz bir parçası olduğu görülmektedir. İbn Haldun'a göre ibadetlerin amacına uygun ve tam olarak gerçekleşmesi için tasavvufa ihtiyaç vardır. Tasavvuf zaman içinde kurumsallaşmış, kendine ait bir terminoloji ile ilim haline gelmiştir. Bu noktada bugün de zaman zaman

tartışma konusu olan seyrü sülük içerisinde bir şeyhe ihtiyaç var mıdır? sorusunun yanıtını arayan İbn Haldun, takva mücahadesi için şeyhi gerekli görmemiş, ihtiyari olan istikamet ve keşf mücahadesinde bir şeyhin gerekli olduğunu savunmuştur. Çünkü bu yolda yazılan kitaplar yeterli olmayacaktır. Bu yolda daha önce deneyim sahibi bir kılavuza ihtiyaç vardır. Bu şeyhin deneyim sahibi, dini ilimleri bilen, faziletli bir insan olması gereklidir.

İbn Haldun'un amacının İslami ilimler içinde tasavvufa yer açmak fakat bunu yaparken de fıkıh, hadis, sünnet, tefsir gibi ilimlere de dayanmaktır. Selefilere ile mutasavvıflar arasında bir orta yol bulmaktır. Bu yolu daha önce Gazali de denemiş ve büyük ölçüde başarılı olmuştur. Gazali tasavvufu sünneleştirmiştir. İbn Haldun Gazali'den farklı olarak sûfi deneyiminin yaşamamış biri olan, bir sosyal bilimci olarak bu konuya yaklaşmıştır. Onun ortaya koyduğu düşünceler bugünde geçerliliğini korumaktadır.

Kaynakça

Canatan, Kadir "Bir Beyan Biçimi Olarak Tasavvuf: Sosyolojik Bir İzah Denemesi", V1. Tasavvuf Anabilim Dalı Koordinasyon Toplantısı Ve Toplum Bilim/Sosyoloji Ve Tasavvuf Çalıştayında Sunulan Bildiri, Karabük Üniversitesi, Tasavvuf Anabilim Dalı, Karabük, 30 Eylül-1 Kasım 2006.

Ceyhan, Semih "İbn Haldun'un Sûfilere Ve Tasavvufa Bakışı: Umranda Tasavvuf İlmi", İslam Araştırmaları Dergisi, Sayı 15, 2006, S. 51-82.

İbn Haldun, Tasavvufun Mahiyeti Şifau's Sail, Haz. Süleyman Uludağ, 2. Baskı, Dergâh Yayınları: İstanbul, 1998.

İbn Haldun, Mukaddime I-Iı, Çev. Süleyman Uludağ, 5. Baskı, Dergâh Yayınları: İstanbul, 2007.

İbn Haldun, Mukaddime I-Iı, Çev. Halil Kendir, Yeni Şafak Kültür Armağanı: Ankara, 2004.

Öztürk, Ali Medeniyet Ve Sosyoloji, Elips Yayınları: Ankara, 2014, Ankara.

Ünsaldı Levent & Geçgin Ercan Sosyoloji Tarihi Dünya'da Ve Türkiye'de, Heretik Yayınları: Ankara, 2013.

Weber, Max Protestan Ahlakı Ve Kapitalizmin
Ruhu, Çev. Milay Köktürk, Bilgesu

Yayınclık, İstanbul, 2011.